

Д. О. Ніколенко, професор кафедри прикладної педагогіки та роботи з персоналом Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук

РОЛЬ АНТИЦИПАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЦІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Розглянуто соціально-психологічні та вікові детермінанти формування девіантної поведінки в підлітковому віці. Визначена роль випереджаючого відображення у структурі поведінки неповнолітніх з особливими потребами під час попередження поведінкових відхилень в умовах виховних колоній.

Ключові слова: антиципація; профілактика; девіантна поведінка; соціалізація; ресоціалізація; соціальна адаптація.

Для успішної профілактики і боротьби з правопорушеннями та злочинами неповнолітніх, в умовах виховних колоній (ВК) і поза її межами, необхідна наполеглива, науково обґрунтована, послідовна робота щодо корекції відхилень у поведінці підлітків, глибокий аналіз чинників, причин і обставин, які зумовлюють і спричиняють правопорушення. Глибоке і всебічне вивчення особистості неповнолітнього правопорушника, його ціннісно-мотиваційної сфери, спрямованості інтересів, інтелектуального потенціалу, психічного та фізичного здоров'я становить головний зміст роботи виховних колоній і сприяє вибору адекватної корекційно-компенсаторної програми в умовах позбавлення волі. Адже неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, мають утримуватись тільки в умовах, що повністю задовольняють їх особливим потребам, статусу та вимогам з урахуванням віку, індивідуальності, статі та виду правопорушення, а також психічного і фізичного стану. Недотримання або порушення цих принципів положень призводить до порушення процесу ресоціалізації неповнолітніх у ВК.

Особливу категорію неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, становлять особи з особливими потребами. Дослідження свідчать, що психічні відхилення від норми мають від 57 % до 76 % неповнолітніх засуджених. Мається на увазі не хворобливий стан, а граничні психічні аномалії та стани, тобто такі особливості в розвитку психіки неповнолітнього, що не перешкоджають йому керувати своєю поведінкою й

усвідомлювати наслідки своїх дій, проте значно звужують їх модальність. Найбільш поширеними психічними аномаліями є: психопатичний розвиток і психопатія (29,6 %), залишкові вияви органічного враження мозку й інтелектуальна недостатність (54 %). Як правило, це підлітки, у яких унаслідок органічного ураження мозку спостерігається порушення нормального розвитку психічних, особливо вищих пізнавальних процесів, а саме: адекватного сприймання об'єктивної дійсності, активізації мнемічних процесів, уяви, словесно-логічного мислення, мови та ін. Для них характерна наявність патологічних рис в емоційно-вольовій сфері, підвищення збудливості або, навпаки, інертність, складнощі формування інтересів і соціальної мотивації діяльності. На думку Л. С. Виготського, "...дитина, розвиток якої ускладнено дефектом, не є просто менш розвинутою, аніж її нормальні однолітки, дитиною, але є розвинутою по-іншому, це якісно відмінний своєрідний тип, і тому такі діти до загальної мети "повинні бути приведені іншими шляхами" [1]. За таких умов особливої актуальності набуває проблема антиципації та її роль у плануванні й регулюванні їх поведінкової активності.

Аналіз узагальнених матеріалів психологічних і педагогічних досліджень щодо особливостей розвитку і поведінки розумово відсталих неповнолітніх правопорушників (В. М. Синьов, С. Д. Максименко, І. Д. Бех, В. І. Бондар, В. І. Кривуша, О. П. Северов, М. О. Супрун та ін.) надає можливість виділити особистісні чинники, що визначають їх поведінку в умовах позбавлення волі, а саме: високу навіюваність, наслідуваність у поведінці, залежність від думок та оцінювання оточуючих, низьку здатність до передбачення віддалених наслідків своїх учинків, слабкість боротьби мотивів під час прийняття рішень, порушення опрідечування потреб та ін. Наявність якісних особистісних своєрідностей у підлітків з особливими потребами в умовах позбавлення волі детермінує характер їх виправлення і перевиховання, ставить на перший план проблему диференціації й індивідуалізації виконання покарання в умовах ВК на основі всебічного і глибокого вивчення особистості неповнолітнього з вадами інтелектуального розвитку.

На бачення Л. С. Виготського, успіх педагогічного впливу ґрунтується не тільки на досягнутому (актуальному) рівні розвитку, а й на активізації функцій, які ще не визріли, але за сприятливих умов можуть перерости в актуальні. У процесі

безперервного перетворення потенційних можливостей на реальні й полягає динаміка переходу до засвоєння вищих соціально прийнятих норм поведінки. Адже пенітенціарна функція ґрунтується на об'єктивному суспільному і державному інтересі забезпечення каяття злочинців як єдиної гарантії їх майбутньої безпечної поведінки. Сподіватися на досягнення такого результату за допомогою формально-юридичного виконання, зміст якого полягає в утриманні засудженого протягом терміну, встановленого вироком суду, в умовах певних правових обмежень, просто не доводиться.

За вищезазначених обставин непересічного значення набуває проблема пошуку інтеграційних психічних утворень в підлітковому віці, які лежать в основі профілактики девіантної поведінки в умовах позбавлення волі як передтечі скоєння правопорушень та вчинення злочинів.

Як відомо, особливість підліткового періоду в розвитку особистості зумовлена складністю і важливістю процесів, які відбуваються у житті дитини з 10 до 15 років. Перехід від дитинства до дорослого життя визначає основний зміст і специфічну відмінність усіх сторін розвитку в цей період. Перебудова організму, самосвідомості, стосунків із дорослими і товаришами, способів соціальної взаємодії з ними, інтересів, пізнавальної і навчальної діяльності, змісту морально-етичних норм, які опосередковують поведінку, діяльність і значення, є наслідком становлення якісно нових утворень особистості.

Основою формування нових психологічних і особистісних якостей підлітків є спілкування у процесі різних видів діяльності. Визначальною особливістю спілкування і поведінки підлітків є яскраво виражений їх особистісний характер. Зміна соціальної ситуації розвитку підлітків пов'язана з їх прагненням долучитися до світу дорослості, орієнтацією на норми і цінності цього світу. Характерним новоутворенням підліткового віку, як зазначає А. В. Петровський, є "відчуття дорослості", а також розвиток самосвідомості й самооцінки, цікавості до себе як до особистості, до власних можливостей і здібностей [2].

Підлітковий період подовжений у часі. Він триває нерівномірно і неоднозначно через наявність об'єктивних і суб'єктивних чинників, які або прискорюють процес дорослішання, або його стримують. З одного боку, *підлітковість* – це вік соціалізації, вросування у світ людської культури та суспільних цінностей, а з другого, – це вік

індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального та неповторного “Я”. Руйнування попередніх стереотипів, інтересів і стосунків дитини, виникнення внутрішніх суперечностей і ускладнень, що виникають під час виховного впливу з боку дорослого суспільства у вигляді агресивності, непокори, протесту, негативізму, скептицизму, цинізму, зумовлені низкою закономірностей формування особистості. По-перше, це перехід від безпосередніх, природних форм і способів поведінки до опосередкованих, штучних, таких, що виникли у процесі культурного розвитку психологічних функцій. По-друге, це індивідуальне застосування колективних, соціальних способів адаптації, форм поведінки і мислення особистості до життя. По-третє, це перехід функцій зовні у внутрішній світ людини [3].

За таких умов проблема профілактики девіантної поведінки підлітків у нашому суспільстві набуває особливого значення. Попередження поведінкових відхилень у неповнолітніх передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, суспільному, економічному, медично-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному. Вона має на меті не лише виявлення й усунення причин і умов, що призводять до порушення усталених моральних та правових норм. На думку В. М. Оржеховської, профілактика девіантної поведінки не обмежується попереджувальною роботою, а являє собою систему заходів з перевиховання і формування особистості [4]. Профілактику девіантної поведінки підлітків слід розглядати і як систему колективних та індивідуальних виховних впливів, спрямованих на вироблення імунітету до негативних впливів оточуючого середовища.

Поведінку як соціально-психологічний феномен у сучасній науковій літературі розуміють як процес взаємодії особистості з середовищем, який опосередкований індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості та є об'єктивованим у формі зовнішніх дій і вчинків. Внутрішніми складовими поведінки підлітків є мотивація і цілепокладання, когнітивна активність, емоційні реакції, процеси саморегуляції. До структури зовнішньої активності належать довільні зовнішні вияви: рухи, дії, учинки, висловлювання, вегетативні реакції. Нормальну поведінку при цьому розуміють як нормативно-схвальну поведінку, яка не пов'язана із хворобливими розладами і є характерною для більшості людей. За будь-яким варіантом соціалізації поведінка конкретної людини визначається такими

загальними характеристиками, як: мотивованість, адекватність, адаптивність, аутентичність, продуктивність. Аналогічно цьому, аномальну поведінку розуміють як нестандартну, нормативно-несхвальну або патологічну.

Розглядаючи статус особистості й окремо підлітка на осі “соціалізація–дезадаптація–ізоляція”, у сучасній науковій літературі для позначення поведінки, яка відхиляється від норми, уживають поняття “девіантна поведінка”. Ю. А. Клейберг розкриває девіантну поведінку через ставлення особистості до культурних норм і визначає її як специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію особистістю ціннісного ставлення до них [5]. В. Д. Менделевич визначає девіантну поведінку як систему вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятним у суспільстві нормам і які виявляються у незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації та ухиленні від морального і естетичного контролю над власною поведінкою [6]. Залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих чи інших норм суспільства він виділяє делінквентну, адиктивну, психохарактерологічну, психопатологічну та поведінку на базі гіперздібностей. Е. В. Змановська характеризує девіантну поведінку як сталу поведінку особистості, яка відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, і є причиною реального збитку для суспільства або самої особи, а також супроводжується соціальною дезадаптацією. Отже, на соціальному рівні поведінка, що відхиляється від норми, є однією з можливих форм взаємовідносин між суспільством та особою. На особистісному рівні – це соціальна позиція, що виступає у формі девіантного стилю й образу життя та має свої специфічні особливості [5].

Процес адекватної соціалізації підлітка визначається не лише оволодінням, а й певною мірою переборюванням конкретних просторово-часових форм і визначень реальності, коли особистість, долаючи соціальну ситуацію, здатна не тільки вибирати певну форму діяльності з широкого кола можливих, а й будувати її нові моделі. У разі розгляду відхилень від норми поза оцінювання їх корисності або шкідливості виникнення відхилень сприймається як об’єктивно зумовлене, необхідне, закономірне явище. Не тільки об’єктивна, а й прогресивна роль відхилень від норми у природі зумовлена їх зв’язком з такою загальною ознакою процесу відображення, як випереджаюче відображення

дійсності, що втілюється в утворенні передадаптації організмів до можливих у майбутньому змін умов життя.

Сутність випереджаючого відображення як вищої форми адаптації полягає у тому, що живі системи здатні дуже швидко відобразити ті процеси зовнішнього середовища, що відбуваються повільно. Отже, на основі акумуляції відображення і випереджаючого відображення дійсності живі системи – одні з найбільш складних цілісних утворень – запобіжно підготовлені до закономірно зумовлених, найзагальніших властивостей розвитку світу – і органічної, й неорганічної природи. На думку І. І. Лановенко, це загальна основа формування норми реакції і, відповідно, тих відхилень від неї, які, не руйнуючи норми за її суттю, розхитують окремі ланки її цілісності, зумовлюючи зміни відповідно до тих нових процесів, що відбуваються зовні [7].

Антиципація – це здібність діяти і приймати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим випередженням відносно до очікуваних, майбутніх подій. У діяльності людини неможливо знайти такі ситуації, в яких би антиципація не відігравала б суттєвої ролі. Антиципація як психологічний феномен у його різномірних формах вияву має універсальне значення для всіх сторін діяльності людини. Ця універсальність пов'язана із значенням для життєдіяльності особистості як відображення сучасного, збереження минулого, так і активне оволодіння перспективою майбутнього.

Уже на початку будь-якої діяльності людина має мисленнєву модель тих чи інших очікуваних результатів. У зв'язку з цим антиципування може стосуватись і поширюватись на різні сторони життєдіяльності суб'єкта, що рівною мірою стосується як майбутніх змін оточуючої людину дійсності, так і змін її соціального положення, тих чи інших норм поведінки, самоконтролю і контролю за власними діями і діями інших людей.

В. Вундт зазначає, що можливість антиципації виникає завдяки синтезу найпростіших елементів психічного та обов'язкового впливу на цей синтез “творчих похідних” [8].

Особливий інтерес мають дослідження антиципації в онтогенезі людини. Як показують генетичні дослідження (Ж. Піаже, Дж. Брунер, А. В. Запорожець та ін.), становлення і розвиток здібності передбачити перебіг подій і діяти з випередженням – процес довготривалий і суперечливий. Дж. Брунер наголошував, що треба більш прискіпливо вивчати

генезис розвитку у дитини здібності до довільної самостійної діяльності, яка необхідно включає процеси передбачення [9]. А. Валлон зазначає, що саме просторово-часові уявлення разом із словниковим позначенням, породжують умови для диференціації простору і часу, розмежування минулого, теперішнього і майбутнього [10]. П. Фрес, коментуючи наукові спостереження А. Декролі та К. Дегана, указує на механізм реалізації закону послідовності на основі поляризації минулого і майбутнього, реконструюванні минулого і передбачення майбутнього при формуванні у людини часової перспективи і розвитку мови [11]. Ж. Піаже пропонує відрізнити інтелект, що оперує уявленнями, від інтелекту сенсомоторного як принципово відмінного. Він класифікує образи на репродуктивні, у яких відображуються вже відомі предмети або події і антиципуючі образи, в яких людина не тільки відтворює, а й передбачає з різною точністю події і явища, що раніше не сприймалися [12].

З нагромадженням життєвого досвіду антиципуючі образи стають більш диференційованими. Разом із тим зростає потужність антиципації: часові межі, у межах яких здійснюється більшою чи меншою мірою адекватна антиципація, розширюються, а точність антиципації підвищується. Ефективне оперування системами уявлень в мисленнєвій діяльності є неможливим без опори на процеси пам'яті. Збереження минулого досвіду і його систематизація – необхідна умова виявлення тенденцій розвитку тих чи інших подій, отже, й антиципації.

Роль антиципації ще більше виявляється в дослідженнях мислення. Антиципація, що ґрунтується на випереджаючій події роботі мозку, є виявом пізнавальної активності суб'єкта, яка дає змогу у відповідь на стимули, що діють в теперішньому часі, передбачати події, які ще не наступили, використовуючи при цьому нагромаджений у минулому досвід, і бути готовим до зустрічі з ними. С. Г. Геллерштейн зазначає, що жодне судження, жоден акт мисленнєвої діяльності не формуються щоразу заново, вони несуть в собі минуле. Водночас у діях людини, як правило, відображуються не тільки подразник сам собою, а ще й зміни, які не оформились у повному форматі в оточуючій дійсності і які інформують про себе у вигляді ледь помітних провісників [13]. Б. Г. Ананьєв указує на природні еволюційні процеси когнітивних і регуляторних новоутворень у людини, одним з яких є розвиток перцептивно-апперцептивного апарату трудової діяльності. Точність і системність візуальних

показань залежать від логічної організації гіпотез, узагальнених знань. Узагальнені та осмислені знання не тільки прискорюють процес розрізнення і розпізнавання об'єктів, а й визначають точність їх результатів. У будь-якому узагальненні, як і в будь-якій гіпотезі, містяться певні елементи антиципації [14].

Уся багатоманітність виявів антиципації, що виявлена під час аналітичного розгляду фактів, отриманих в експериментальних дослідженнях, може бути впорядкована на основі уявлення про багаторівневу будову процесів антиципації.

Залежно від типу завдань, які визначають ті чи інші конкретні дії, і критеріїв, якими людина користується під час їх вирішення, Б. Ф. Ломов і Є. М. Сурков виділяють п'ять рівнів антиципації: сенсомоторний, перцептивний, рівень уявлень (вторинних образів), мовномисленнєвий і субсенсорний [13].

Методологічні основи наукового підходу до вивчення проблеми передбачення в життєдіяльності людини ґрунтуються на положеннях про багатомірність психічних процесів, багаторівневність та ієрархічність психічних явищ; високу динамічність і неоднозначність зв'язку між рівнями психічного відображення; наявність системоутворюючого чиннику або системоутворюючих компонентів, завдяки чому різні механізми поєднуються в цілісну функціонально-динамічну систему; різнопорядковість психічних властивостей людини (будь-які властивості мають різні підстави); необхідність вивчення психічних явищ в їх розвитку.

Для розгляду проблеми антиципації в аспекті системності і структурності будови психічних процесів слід сформулювати низку положень, що мають теоретичне і практичне значення. По-перше, на сучасному рівні наукових знань антиципацію слід розглядати як специфічний когнітивно-регулятивний процес, в основі якого знаходяться інтегральні механізми роботи мозку. По-друге, кожний з п'яти виділених рівнів антиципації визначається провідною "ланкою" структурування і системності психічних процесів, що забезпечують той або інший діапазон її випереджаючого ефекту. По-третє, широта діапазону "дієвої можливості" антиципуючих процесів, їх ефективність за тими чи іншими критеріями, завжди ґрунтується на аналізі й синтезі минулого досвіду, постійному зіставленні з ним поточних подій і, що особливо важливо, на диференційованому підході до відбору інформації з пам'яті.

У зв'язку з цим найбільш суттєвою характеристикою антиципації як процесу слід уважати не тільки її випереджаючий – часовий ефект, а й максимальне усунення невизначеності під час прийняття рішень. Інакше кажучи, *антиципація* – це не тільки просторово-часове випередження, а й та чи інша ступінь повноти і точності прогнозування. Антиципуючий ефект є результатом максимального збільшення “детермінуючої частини” акту прийняття рішення і постійного уточнення “імовірної частини” передбачення.

Розгляд проблеми антиципації в аспекті структурності й системності психічних процесів різного рівня дає змогу, з одного боку, подолати вузький функціоналізм у розумінні цього феномена, з другого, розглядати його як суттєвий чинник оптимізації дій.

Отже, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити кілька узагальнюючих висновків про роль антиципації у процесі профілактики девіантної поведінки підлітків з особливими потребами в умовах позбавлення волі, а саме:

девіантна поведінка є закономірним, природним явищем підліткового віку;

незважаючи на значну науково-теоретичну і практично-прикладну розробленість проблеми профілактики девіантної поведінки серед підлітків актуальним залишається пошук інтегративних психологічних механізмів, які б забезпечували, з одного боку, гармонійний процес соціалізації особистості, а з другого, пояснювали індивідуальні особливості інтеріоризації суспільних вимог;

антиципація як когнітивно-регулятивний процес і здібність діяти та приймати ті чи інші рішення з певним просторово-часовим випередженням відносно до очікуваних, майбутніх подій, за визначених умов трансформується в особистісну властивість і виступає одним з інтегративних психологічних феноменів, що забезпечують вищий рівень адекватної поведінки;

виокремлення, вивчення, формування і розвиток антиципації як психологічного феномену у структурі психолого-педагогічних заходів з профілактики девіантної поведінки підлітків є ефективним механізмом соціалізації і ресоціалізації підростаючого покоління з особливими потребами в умовах позбавлення волі.

Таким чином, через суворе дотримання критеріїв оцінювання пенітенціарної діяльності, якими є: її відповідність

природі людини, нормам права і моралі цивілізованого суспільства, забезпечення збалансованого задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства і держави, системне розв'язання всього комплексу основних складових проблем пенітенціарної функції держави, максимальне й ефективне використання у справі ресоціалізації злочинців усього національного потенціалу, ми маємо у найближчому майбутньому переорієнтувати суспільну і державну думку в галузі пенітенціарної політики на подальший пошук механізмів та форм реалізації головних принципів діяльності органів і установ виконання покарань, які б давали розумово відсталим засудженим урок моральності, милосердя, людяності, життєво необхідні знання, уміння та навички, можливість відчувати себе особистістю, у долі якої зацікавлені суспільство й держава.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Основные проблемы дефектологии. Собрание сочинений : [в 6-ти т] / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 5 : Общие основы дефектологии / под ред. Т. А. Власовой. – 1983. – С. 7, ил. – (Акад. пед. наук СССР).
2. Возрастная и педагогическая психология : учеб. для студентов пед. ин-тов / [Давыдов В. В., Драгунова Т. В., Ительсон Л. Б. и др.] ; под ред. А. В. Петровского. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1979. – С. 101–116.
3. Выготский Л. С. Педология подростка. Собрание сочинений : [в 6-ти т] / Выготский Л. С. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология / под ред. Д. Б. Эльконина. – 1984. – 432 с., ил. – (Акад. пед. наук СССР).
4. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навч.-метод. посіб. / Оржеховська В. М. – К. : “ВіАн”, 1996. – 352 с.
5. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения) : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Елена Валерьевна Змановская. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Изд. центр “Академия”, 2006. – 288 с.
6. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения : учеб. пособие / Менделевич В. Д. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.
7. Лановенко Ю. І. Життєві та вікові кризи: взаємозв'язок та розбіжності між ними / Лановенко Ю. І. – Вісн. Київ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – 2000. – № 8. – С. 41–43. – (Серія: соціологія, психологія, педагогіка).

8. Вундт В. Основания физиологической психологии / Вундт В. – СПб., 1880. – С. 113.
9. Бруннер Дж. Психология познания / Бруннер Дж. – М. : Прогресс, 1977. – С. 382.
10. Валлон А. От действия к мысли / Валлон А. – М. : ИЛ, 1956. – С. 97.
11. Экспериментальная психология / ред.-сост. П. Фресс, Ж. Пиаже. – М. : Прогресс, 1966, 1978. – Вып. 6. – С. 111.
12. Пиаже Ж. Антиципирующая деятельность / Ж. Пиаже // Экспериментальная психология ; ред. сост. П. Фресс, Ж. Пеаже. – М. : Прогресс. – Вып. 6. – С. 43–46.
13. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 279 с.
14. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Ананьев Б. Г. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 137.